

ДЕРИВАТИ ІЗ СУФІКСОМ *-ИЦ-А* ТА З ПОХІДНИМИ ВІД НЬОГО ФОРМАНТАМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI–XVII СТ.

Основним способом творення фемінітивів в українській мові XVI–XVII ст. є суфіксація. За пам'ятками писемності XVI–XVII ст. налічується близько 500 фемінітивів, утворених суфіксальним способом. Вони становлять найбільшу частину слів серед загальної кількості апелятивів зі значенням особи жіночої статі.

Фемінітиви утворюються за допомогою таких дериваційних морфем: суфікса *-к-а* та похідних від нього формантів *-инк-а* (*-ынк-а*, *-інк-а*), *-енк-а* (*-еньк-а*, *-єньк-а*, *-ейк-а*, *-ейк-а*), *-онк-а* (*-оньк-а*, *-ойк-а*), *-очк-а*, *-ечк-а* (*-єчк-а*), *-ичк-а* (*-ычк-а*), *-унк-а* (*-уньк-а*, *-юнк-а*), *-анк-а* (*-янк-а*); суфікса *-иц-а* та похідних від нього формантів *-ниц-а*, *-лиц-а*, *-чиц-а*, *-лниц-а*, *-овиц-а*; суфікса *-н-а* та похідних від нього формантів *-ан-а* (*-анн-а*), *-ечн-а*, *-ичн-а*, *-евн-а*, *-овн-а*; суфікса *-j-а* та похідних від нього формантів *-ej-а* (*-ѣj-а*), *-ij-а* (*-ij-а*); суфікса *-л'-а* та похідних від нього формантів *-ѣл'-а*, *-ил'-а*; суфіксів *-ин-я* (*-ын-я*), *-их-а* (*-ix-а*), *-ин-а* (*-ын-а*), *-ер* (*-ерь*, *-ерь*, *-єр*, *-ір*), *-ух-а* (*-ex-а*, *-ох-а*), *-овь*, *-ов-а*, *-от-а*, *-отк-а*, *-ен-а*, *-ох-а*, *-adj-а* (*-adi-я*, *-ади-я*, *-адѣj-а*, *-адѣj-а*), *-он-а*, *-ухн-а*, *-ус-я*, *-изн-а*, *-м-а*, *-ц-а*.

У межах суфіксальних фемінітивів в українській мові XVI–XVII ст. численну групу становлять деривати, утворені за допомогою суфіксів *-иц-а*, *-ниц-а*. До цієї групи відносимо і фемінітиви на *-лиц-а*, *-лниц-а*, *-овиц-а*, *-чиц-а*, *-ц-а*.

За припущенням мовознавців, *-иц-а* – праслов'янський формант, який утворився внаслідок приєднання морфем *-ка* до давньої форми жіночого роду на *-i-* [3; 291]. Первинна функція суфікса *-иц-а* демінутивна, як і форманта *-к-а*, однак із таким значенням морфема *-иц-а* була менш поширена, ніж суфікс *-к-а*, і поступово витіснялася ним, тоді як у південнослов'янських мовах залишилась основним демінутивним формантом [6; 8-9].

Фемінітиви на *-иц-а*, *-ниц-а*, *-лиц-а*, *-чиц-а*, *-лниц-а*, *-овиц-а*, *-ц-а* належать до давніх слов'янських конструкцій. Інтенсивне творення їх відбувалося ще на давньоукраїнському мовному ґрунті. Свідченням цього є фіксація таких слів у “Матеріалах” І. І. Срезневського (*блѣдъница*, *королица*, *кърчьмъница*, *мѣченица*, *наложьница*, *работъница* тощо) [2: т. I, 117, 1290, 1414; т. II, 198, 296-297; т. III, 5]. Збільшення номінацій вказаної структури спостерігається у XIV–XV ст. як засвідчує Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. (*владичица*, *королиця*, *моученица*, *небожчыца*, *племеница*, *старица*) [5: I, 179, 499, 621; II, 32, 152, 381]. Значно розширилося коло таких фемінітивів у мові XVI–XVII ст. Нами виявлено у писемних пам'ятках цього періоду 209 фемінітивів на *-иц-а*, *-ниц-а*, *-лиц-а*, *-чиц-а*, *-лниц-а*, *-овиц-а*, *-ц-а*.

Деривати відзначеної структури поділяються на десубстантивні, девербативні і dead'ективні утворення. Іменниковими основами мотивуються фемінітиви на *-иц-а*, *-ниц-а*, *-чиц-а*, *-овиц-а*.

У межах десубстантивних утворень виокремлюється 65 номінацій із суфіксом *-иц-я*. Творення їх відбувалося на базі непохідних, різних за будовою похідних основ загальних особових найменувань.

Невелика кількість фемінітивів на *-иц-я* мотивується простими за структурою особовими назвами: *вдова* – Жыву́щыя в(ъ) чистости че(ст)ныя *вдовицы* (ЗВП, 99); *дiва* – що лілія між терням, тим я була між *дiвицями* (СПл., 68), *пророкъ* – люд... шли къ... *пророчицѣ* (К.ІСТ), *царь* – як оная другая *царица* Єлена (ЖКО, 400), *пасербъ* – *пасе(р)бицѣ* Гри(ц)кова Рублє(н)кова, *уска(р)жаласѣ*... на Гри(ц)ка (ЛРК, 100) тощо.

Для більшої кількості фемінітивів із суфіксом *-иц-я* дериваційною базою є похідні назви чоловіків (суфіксальні, префіксальні, складені). За структурою твірних основ фемінітиви на *-иц-я* поділяються на такі СМ:

– основа на *-икъ* (з усіченням *-икъ*) + *-иц-а*: *окаянникъ* – А она *окаянница*... дитя в озеро вкинула (К.ІСТ), *вшетечникъ* – Маріѣ... будучи в(ъ)шетечницею, молиласѣ преч(с)той двѣ (ГКР, 262) тощо;

– основа на *-ецъ* (з усіченням *-ецъ*) + *-иц-а*: *облюбенецъ* – Юліѣнь... в(ъ)зѣлѣ собѣ Васи́ліссу за *облюбѣнницу* (ГКР, 265), *чернецъ* – О женахъ и ѿ двѣцахъ, и о писме(н)ныхъ

чє(р)ницахъ (ЗВП, 99) тощо;

– основа на *-ык-а* + *-иц-а*: *владыка* “володар, велитель” (Бог) – прѣбл(а)гословенѣи *вл(ади)чици* нашої б(огороди)ци (ССУМ, 4, 93);

– основа на *-adj-а* (з усіченням *-j-*) + *-иц-а*: *попада* – Обачиш, обачиш що в *попадици* лучше, нежели в свѣцкой молодици (ЧВ, 393);

– префіксальна основа + *-иц-а*: *прелюбодѣи* – *Прелюбодѣица*. *Adultera. Pelex* (ЛК, 492);

– складена + *-иц-а*: *любодѣи* – *любодѣица*. *Adultera. Succuba alieni lecti. Pellex* (ЛК, 465).

Більшість фемінітивів на *-иц-а* за структурою співвідносяться з вивідними словами, а деякі формально складніші від них. Деривати, структурно співвідносні з твірними, можна було б мотивувати основами, від яких походять паралельні маскулінні назви. Проте такі апелятиви зі значенням особи жіночої статі слід розглядати як відмаскулінні конструкції. Вони формуються за аналогією до дериватів, утворених від структурно співвідносних назв чоловіків. Інша річ, що на протікання процесу їх деривації впливають морфонологічні особливості сполучуваності суфікса *-иц-а*, зумовлені несумісністю його з маскулінними формантами. Причиною такої несумісності є неможливість поєднання морфем з тотожним значенням [1: 10]. У результаті цього маскулінні форманти змінюються на фемінітивні.

Крім усічення суфіксальних морфем твірних основ *-икъ*, *-ецъ*, *-ык-а*, *-j-а* (*валечникъ* – *валечница*, *боголюбець* – *боголюбица*), творення дериватів на *-иц-а* може супроводжуватися ще переміщенням наголосу, чергуванням звуків /д'/-/д/, /л'/-/л/ (*попада* – *попадица*, *король* – *королица*).

Фемінітиви із суфіксом *-иц-а* мотивуються моносемантичними основами, повністю детермінуючись їх значенням, а окремі фемінітиви розвивають додаткові значення. У процесі деривації більшість фемінітивів набуває модифікаційне словотвірне значення (*гѣлмужникъ* – *гѣлмужница*, *блудникъ* – *блудница*). Кілька дериватів реалізують одночасно модифікаційне і мутаційне словотвірні значення (*цар* – *царица* “титул”, “дружина царя”).

Досить поширені серед десубстантивних фемінітивів деривати із суфіксом *-иц-а*. У писемних джерелах відзначено таких 123 номінації.

Деякі фемінітиви на *-иц-а* продукуються непохідними особовими назвами: *слуга* – И свою челядь... слугы, *служницъ*, што бы научивъ есь и доганявъ имъ (К.ССУМ), *супругъ* – *супружница* жена шлюбная (ЛА, 190), *сестра* – от *сестрыныч* моеє облюбенницы Вашей Милости (АС, VI, 134).

Основна частина дериватів із суфіксом *-иц-а* утворюється від похідних маскулінних назв, відповідно до структури яких визначаються такі СМ:

– основа на *-арь* + *-иц-а*: *рибарь* – *piscatrix*, *риба(р)ница* (ЛС, 317);

– основа на *-унъ* + *-иц-а*: *коцунъ* – *mīma*, *mīmula*, *коцун(н)ица* (ЛС, 269);

– основа на *-тель* + *-иц-а*: *учитель* – *pra(e)cept(r)ix*, *учител(ь)ница* (ЛС, 324), *губитель* – за те богъ *гѣбителницѣ* сынов своих... погубит (К.ССУМ), *единоревнитель* – яко правдивая ученица Христова і *единоревнительница* святим апостолом (ЖКО, 400) тощо;

– основа на *-ецъ* (з усіченням *-ецъ*) + *-иц-а*: *хлѣботворецъ* – *Хлѣботворница*. *Pistrix. Panifica* (ЛК, 526), *двоєсловѣць* – Навадница: *Клеветница*, *двоєсловница*, *звадница*, *дѣдчица* (ЛБ, 68), *стихотворецъ* – *poetria*, *стихотво(р)ница* (ЛС, 319) тощо;

– префіксальна основа + *-иц-а*: *подругъ* – *sociatrix*, *супружница*, *подружница* (ЛС, 374);

– складена основа + *-иц-а*: *чародѣи* – *козакъ*... покъладал скаргу свою на тую безецную *чародѣицицу* (К.ІСТ).

Фемінітиви із суфіксом *-иц-а*, які мотивуються похідними маскулінними назвами, характеризуються різними особливостями творення. Одні з них зумовлюються дериваційно простішими основами, не викликаючи сумнівів з приводу своєї мотивації. Інші фемінітиви походять від структурно співвідносних іменників, зокрема номінацій на *-никъ*, *-ецъ*, що не виключає можливості творення їх від основ, якими мотивуються назви чоловіків. Однак, незважаючи на співвідношення жіночих і чоловічих номінацій з формального боку, дериваційною базою для таких фемінітивів виступають, як правило, маскулінні назви. Продукуванню дериватів від структурно співвідносних маскулінних назв сприяють і морфонологічні особливості – усічення маскулінних суфіксів.

У семантичному відношенні відмінності між твірними і похідними словами зводяться

до появи в похідних семи “жіночість”. Фемінітиви з формангом *-ниц-а* мотивуються моносемантичними словами і набувають модифікаційне словотвірне значення (*рачитель – рачительниця*) або модифікаційно-мутаційне (*танечникъ – танечниця* “танцюристка”, “розпусниця”).

Процес деривації деяких фемінітивів із формантом *-ниц-а*, крім усічення суфіксів *-никъ, -ецъ* у твірних словах (*завистникъ – завистниця, хитрословець – хитрословниця*), супроводжується нерегулярним чергуванням звуків /л’-/л/ (*кормитель – кормителниця*), нарощенням форманта та зміщенням акценту в одному слові (*сестра – сестреница*).

У межах десубстантивних утворень наявні ще фемінітиви із суфіксом *-ц-а*: *чародѣ(й)ца, балвохвалца* “поганка”, *зрайца* “зрадниця”, *ходатайца* “заступниця”. Слово *чародѣ(й)ца* мотивується складеною маскулінною назвою *чародѣй – saga, чародѣ(й)ца* (ЛС, 359). Деривати *балвохвалца, зрайца, ходатайца* зумовлюються суфіксальними іменниками *балвохвалець* (з усіченням *-ецъ*), *зрадникъ* (з усіченням *-икъ*), *ходатай*, не без впливу польських дериватів на *-ц-а*: *Стаа Фекла, двца и мѣница, умёрлую матку свою балвохвалцу, мѣтвами своїми вос(с)крсіла* (ГКР, 183), До чого *са* и сама тая *зра(й)ца* доброво(л)не, кгда ей питали(с)мо, при(з)наласа (ЛРК, 26), *conciliatrix, conciliatricula, ходата(й)ца, примирите(л)ница* (ЛС, 134). Фемінітиви із суфіксом *-ц-а* реалізують модифікаційне словотвірне значення жіночості.

Суфікс *-овиц-а* виділяється у структурі номінацій *отроковица, синовица*. Ці фемінітиви мотивуються непохідними чоловічими назвами *отрокъ, синъ*: поведѣ(м) *отроковицю* в црковъ гнѹ (УЄ № 29519, 155зв.), *Кроль* свою *сыновицу*, брата свого... дочку, отдалъ за Яна Замойского канцлѣра (К.ІСТ) “дочка брата”. Дериват *отроковица* має модифікаційне словотвірне значення жіночості, а дериват *синовица* – мутаційне значення.

Формант *-чиц-а* характерний для слова *сестричица* “дочка сестри”. Іменник *сестричица* утворюється від непохідної назви *сестра* з допомогою морфеми *-и-*: и господство ми заплаших оуси тоти... и *сестричичи* еи, настасїи, и племеници их, васоуткы (К.ССУМ). Деривату *сестричица* властиве модифікаційне словотвірне значення.

Крім десубстантивних фемінітивів, виділяється незначна кількість відприкметникових і віддієслівних дериватів. Ад’єктивними основами зумовлюються фемінітиви із суфіксом *-иц-а*, а саме деривати *дѣдчица, правица, ближица*: *Навадница: Клеветница, двоєсловница, звадница, дѣдчица* (ЛБ, 84), *Правица. 2. Дѣвственница* (ЛБ, 34), *Пелагіа: ближица, пѣчиннаа* (ЛБ, 227).

До віддієслівних фемінітивів належать деривати із суфіксом *-ниц-а*. Це іменники *шепотница, положница, роженица, пороженица, подложница, заложница, наложница*: *Ω бѹме(р)зскихъ баба(х) шепотницахъ* (ЗВП, 101), (баби) жидовскіе дѣти отъ *положницъ* прїймовали (К.ІСТ), *Роженица: Матица, породѣла, пороженица* (ЛБ, 109), *Подложница, заложница, наложница* (СС, 143) “розпусниця”.

Девербативними утвореннями є також фемінітиви із суфіксами *-лиц-а, -лниц-а*, зокрема іменники *доулица, кормилица, кормилница* зі значенням “жінка, яка годує чужу дитину”: *Мамка, доулица, ко(р)милница, питателница* (СС, 126), *Питателница: Доулица, мамка, кормилица* (ЛБ, 84).

Характер мотивації зазначених відприкметникових і віддієслівних дериватів є неоднозначним. Такі фемінітиви можуть утворюватися і від співвідносних маскулінних номінацій. Однак до відприкметникових конструкцій нами не виявлено паралельних маскулінних назв. Віддієслівні з деривати корелюють за значенням з відповідними назвами чоловіків, напр., *кормилникъ – кормилница*. Проте співвідносні з ними найменування є, очевидно, результатом оберненого способу деривації і утворюються від фемінітивів [4; 27]. Це пов’язано зі значенням віддієслівних фемінітивів, які характеризували осіб за ознаками, не властивими чоловікам.

За словотвірною семантикою відприкметникові і віддієслівні фемінітиви – мутаційні деривати. Творення окремих девербативних конструкцій супроводжується усіченням дієслівних суфіксів *-а-ти, -и-ти* (*шепотати – шепотниця, подложити – подложница*), нарощуванням дериваційної морфеми (*родити – роженица*).

Таким чином, в українській мові XVI–XVII ст. суфікс *-иц-а* та похідний від нього *-ниц-а*

є продуктивними засобами творення фемінітивів, і деривати з такими формантами переважають у межах фемінітивів. Непродуктивними є деривати, утворені за допомогою суфіксів *-лиця-а, -чиц-а, -лниця-а, -овиц-а, -ц-а*.

Список літератури

1. Іщенко Т. А. Валентність суфікса *-иц(я)* в апелятивах української мови: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ: 10.02.01 / Дніпропетр. держ. ун-т, 1997. – 15 с.
2. Матеріали для Словаря древнерусского языка по письменнымъ памятникамъ И. И. Срезневскаго: В 3 т. / Издание отдѣлення русскаго языка и словесности императорской Академіи Наукъ. – Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1893. – Т. I. – 1420 с. +49с.; 1895. – Т. II. – 1802 с.; 1903. – Т. III. – 1684 с. + 272 с.+ 13 с.
3. Мейе А. Общеславянский язык. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1951. – 491 с.
4. Моисеев А. И. О так называемом “обратном словообразовании” // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент: Укитувчи, 1975. – Ч. I. – С. 24-30.
5. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / Редактори Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький: У 2 т. / АН УРСР, Ін-т сусп. наук. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. I. – 630 с.; 1978. – Т. 2. – 1591 с.
6. Токар В. П. Історія суфікса *-к(а)* в українській мові. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет, 1959. – 150 с.

Список використаних джерел

- АрхЮЗР   Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III.
- AS   Archiwum ksiazat Lubartowiczow Sanguszkow w Slawucie. – Lwow, 1910. – Т. VI.
- ГКР   Галятовський Іоанікій. Ключ розуміння / Підгот. до вид. І. П. Чепіга. – К.: Наук. думка, 1985. – 443 с.
- ЖКО   [Житіє княгині Ольги] // Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Вступ. ст., упорядк. і прим. В. І. Кречотня. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 394-403.
- ЗВП   Зіновійв Климентій. Вірші. Приповіді посполиті. – К.: Наук. думка, 1971. – 391 с.
- К.ІСТ   Картотека Історичного словника українського языка Є. Тимченка. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів.
- К.ССУМ   Картотека Словника української мови XVI – I пол. XVII ст. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів.
- ЛА   Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто съ предисловіемъ архимандрита Амфилохія // ЛЗ. – С. 175-194.
- ЛБ   Беринда П. Лексикон словенороський. – К., 1627 / Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука. – К.: В-во АН України, 1961. – 272 с.
- ЛК   Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К., 1973. – С. 421-540.
- ЛРК   Лохвицька ратушна книга II пол. XVII ст. (Збірник актових документів) / Відп. ред. І. П. Чепіга. – К., 1986. – 220 с.
- ЛС   Славинецький Є. Лексикон латинський // Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К., 1973. – С. 59-420.
- СПл.   ΘΡΗΝΟΣ, тобто Плач єдиної святої вселенської Апостольської східної церкви.... Мелетій Смотрицький // Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Вступ. ст., упорядк. і прим. В. І. Кречотня. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 67-92.
- СС   Синоніма славеноросскаѧ // Зизаній Л. Лексис – Вільна, 1596 / Підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 175-194.

- ССУМ   Словник української мови XVI – I пол. XVII ст. – Львів, 1994. – Вип. 1.– 151 с.; 1994. – Вип. 2.– 151 с.; 1996. – Вип. 3.– 251 с.; 1997. – Вип. 4.– 259 с.
- УЄ № 29519   Учительне євангеліє. – З території Бойківщини, XVI ст.
- ЧВ   Вірші-пісні із співаників. Із рукописного збірника бібліотеки Музею Чарторійських // Українська поезія. Середина XVII ст. / Упорядн.: В. І. Кречотень, М. М. Сулима. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 349-367.

The article highlights the word-formation of the feminine nouns with the help of the suffix -yts-a and its derivatives. It analyzes the feminine nouns belonging to different styles in the Ukrainian language of the XVI th – XVII th centuries.

Див. : **Брус М. П.** Деривати із суфіксом *-иц-а* та з похідними від нього формантами в українській мові XVI – XVII ст. / Марія Брус // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Випуск VI. – Івано-Франківськ : “Плай”, 2001. – С. 157–162.